

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN

Ama másik jegyzőkönyvet ellenjegyezni

KERTÉSZ IMRE: JEGYZŐKÖNYV

A Kertész-művek címeiből ritkán hiányzik az explicit műfajmegjelölés vagy műfaji utalás. Nem csupán az alcímek konvencionális műfaji utasításait tükröző *Naplóregények*, *Naplójegyzetek*, *Feljegyzések* sora tanúskodik erről, hanem – sokkal feltűnőbben – maguk a főcímek is, amelyek sok esetben – Gérard Genette kategóriáinak értelmében¹ – „rematikus” elemekkel egészítik ki vagy akár helyettesítik a „tematikus” önleírást. Ezek a rematikus címek részben irodalmi, de legalábbis irodalmi vonatkozású (pl. *Detektívtörténet*, *Valaki más. A változás krónikája*) vagy éppen vallási-liturgikus vonatkozást rejtő (*Kaddis...*) műfaji megnevezéseket alkalmaznak, gyakrabban azonban olyan szövegtípusokra, ha úgy tetszik, *egodokumentumokra* utalnak, amelyek az elbeszélő szubjektum életrajzi értelemben vett archívumát alapozzák meg, hol valamiféle privát hagyatékra célozva (*Gályanapló*, *Haldimann-levelek*, sőt – bár nem rematikus, hanem tematikus funkcióban – ide sorolható a *Felszámolás* is), hol jogi-közigazgatási értelemben (*Jegyzőkönyv*), hol a kettőt kombinálva (*K. dosszié*). A *Jegyzőkönyv* című 1991-es elbeszélés ismeretesen egy jogi (szabálysértési) procedúrának állít emléket, oly módon, hogy a Kertész Bécsbe tervezett, majd egy vámvizsgálat nyomán meghiúsított vonatútját bizonyos értelemben dokumentáló hatósági jegyzőkönyvet konfrontálja egy másikkal, amely – a címmegjelölés értelmében – nem volna más, mint maga az elbeszélés. Az (alá nem írt) hatósági dokumentum részét képezi Kertész szövegének (egy ponton, ha nem is idézi, de parafrázálja az első mondatát: „ez a három sor lényegében azt tartalmazza, hogy 1991. április 16-án satöbbi, miután ő, a vámhatósági ember ismertette velem a vonatkozó valuta-, devizasabályokat, a kivihető összeg felső határát és az azon felüliek engedélyhez köztöttségét, felszólított satöbbi.”²), sőt arra is akad példa, amikor Kertész hangsúlyozza, hogy „szó szerint” idézi az ellenőrzést lefolytató vámost (22). Az elbeszélés elé illesztett preambulum azonban konkrét utasítást ad a két szöveg viszonyát illetően: „Az alábbi jegyzőkönyv ama másik: mindenképpen hivatalosabb, ha másfelől korántsem hitelesebb jegyzőkönyvet lesz hivatott ellenjegyezni, amely jegyzőkönyv fel- és (nyilván) nyilvántartásba vétetett bizonyos helyen, bizonyos napon és bizonyos órában, mely részleteket azonban itt mellőzhetőnek tekintjük.” (7) Kertész *Jegyzőkönyve*, amely itt viszonylag szorosán ragaszkodik a nevezett műfaj személytelen-bürokratikus nyelvhasználatához, azt az aláírást *hivatott* elvégezni, amelyet megtagadott a Hegyeshalomnál eléje tolt iratról. A *Jegyzőkönyv*, így nézve, nem más, mint (ennek) az aláírásnak a története, illetve annak elbeszélése, hogy miért nem volt lehetséges a vámsabályokat megsértő utazó számára aláírásával hitelesíteni annak jogi-közigaz-

¹ Gérard Genette: *Paratexts*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, 76–89.

² Kertész Imre: *Jegyzőkönyv*, in Uő – Esterházy P., *Egy történet*, Magvető, Budapest, 1993², 30. [A kötetre vonatkozó további hivatkozások a szövegben idézett részt követően, zárójelben olvashatók.]

gatási rögzítését, ami a vonaton történt.³ Mint mindig, amikor egy jogi vagy más intézményes diskurzus által szabályozott valóságdokumentum irodalomká válik, Kertész *Jegyzőkönyve* is inkább kérdőre vonja, mintsem pusztán visszaigazolja ezeknek az egyébként már a *Detektív-történet*ben is fontos szerephez jutó műfaji kereteknek a hatalmát, ugyanakkor folyamatosan fenntartja a visszavonatkoztatás lehetőségét.

Az elbeszélés nyitánya határozottan megkettőzi ezt a vonatkoztatási rendszert. A később elhagyott többes számú beszédhelyzet egyfelől a jogi dokumentáció bürokratikus személytelenségét idézheti meg, másfelől azonban világosan kijelöli a szöveg talán leggyakrabban aktivált vallási (jórészt evangéliumi) kontextusát, ezen keresztül pedig példázatos olvasási lehetőségét.⁴ Ezt előjelzi már a *Miatyánkból* (vagyis Máté – a *vámos Máté!* – evangéliumból) vett mottó többes száma, majd a gyónásra tett hivatkozás, amely a megszólalót mint egyben önmaga társát (testvérét) kettőzi meg („Mi már semmiben sem hiszünk; hacsak igazság, hazugság iránt egyformán süketen és vakon, egyes-egyedül a gyónás erejében nem, amely a testvérvé tesz önmagunk magányának” – uo.; nem sokkal később az elbeszélő saját barátjaként is színre lép: „Ajándéku!l számom magamnak ezt az utazást, a magam jótékonykodó, bőkezű barátjaként lepem meg ve!e önmagamat.” – 13), a jegyzőkönyv elmaradt aláírását az ellenjegyzés egy másik struktúrájával konfrontálva. A kettő természetesen kombinálódik is, pl. – az elbeszélés elején – azokban az (iróniát nyilván nem nélkülöző, formálisan azonban mégis) mentegetőző gesztusokban, amelyek már eleve az utazás elhatározását is magyarázatra, igazolásra szorulónak mutatják.⁵

A gyónás, írja itt emelkedett (és talán egyben ironizált) modalításban Kertész, „mintegy belesimít minket legvégső felismerésünkbe, aminek rettentő nevét egyszerre az előttünk szaladó báránnyá változtatja”. A felismerés, ráébredés gesztusai végig visszatérő (és valamiképpen az önmegértés eseményszerűségére is célzó) elemei a szövegnek⁶, továbbá figyelemre méltó itt a név említése is: ez egyben megint visszautal az aláírásra (amelyben egy önmagát megértő, önmagával rendelkező vagy önmagát jóváhagyó én igazolja vissza önmagát vagy önnön tetteit és – ez is fontos – mondatait), másfelől hozzájárul a bárány Krisztus-szimbólumának aktiválásához, méghozzá úgy, hogy – harmadrészt – az áldozat, az áldozatiság jelentésmozzanatát is kiemeli. A bárány egy üldözött bárány itt („amelyet – csak most ébredünk rá – már réges-rég követünk; s ezúttal, ha következetességünk!ből jottányit sem engedünk, tán utol is érhetjük”), és különösen érdekes, hogy elkapása, foglyul ejtése ebben az összefüggésben egyszerre vonatkozik a jogi procedúrára (amelynek eredménye a jegyzőkönyvben rögzül, mondhatni a jegyzőkönyv kapja el – és teszi áldozattá – az áldozatot), valamint az

³ Vö. ehhez Scheibner Tamás: *Az önmagától megfosztott én*, In Irodalomtörténet 2003/3, 377; illetve Kelemen Pál: *Élő és holt parabola*, In Györfly M. – Kelemen P. – Palkó G. (szerk.), *Prózaforum*, Kijárat, Budapest, 2007, 91–95.

⁴ Erről részletesen, mindenekelőtt Mészöly a Kertész-szöveg jelentős pretextusaként kezelt *Saulus*ával való összevetés keretében ld. Kelemen, 3. jegyzetben i. m., különösen 102–108.

⁵ „Ki vonná kétségbe az ilyen hely- és levegőváltoztatás koronkénti szükségességét az egészség, mi több, az általános kreativitás, ama bizonyos állandó lelki mozgalmasság (motus animi continuus) szempontjából, amely – legalábbis bennem – úgyszólván azonnal felujjong, amint ennek az országnak a határait átlépek.” (8.); „Nem szűkölködni indulok Bécsbe: ha megérkezésem estéjén figyelemre méltó hangversenyt látok a Konzerthaus vagy a Musikvereinsaal műsorán, el fogok menni; ha vacsorázni támad kedvem, meg fogok vacsorázni satöbbi.” (14)

⁶ Vö. Scheibner, 368–369.

önmegértés eseményére, az önazonosság ellenjegyzésére, a név aláírására. A jegyzőkönyvnek tehát ez, az önazonosság is az egyik tétje, ami azt sugallja, hogy az identitás megállapítása bizonyos értelemben fenyegetésként, büntetésként is értendő az elbeszélés valamely példázatos rétegében. És, természetesen, a jegyzőkönyv maga eleve olyan adminisztratív vagy igazságszolgáltatási apparátus, amely üldözőbe veszi a tárgyát: funkciója ugyanis nem más, mint valamely tényállás vagy eseménysor hiteles rögzítése (legyen szó akár nyelvi, azaz beszédeseményekről), ami időbeli illékonyasága okán szorul feljegyzésre.

A jegyzőkönyv jogi-adminisztratív kultúrtechnikájának rendkívül érdekes története arról tanúskodik, hogy a műfaj maga szigorú materiális értelemben is a múlt idővel való versenyzés kényszerének szülötte.⁷ Létrejöttét a római jogban nemcsak a hitelesítés igénye, hanem az írásos lejegyzés lassúsága kiváltotta türelmetlenség határozta meg, amelyen egyfajta gyorsírás, a tachigráfia volt hivatott enyhíteni, lényegében annak ígérete tehát, hogy a jegyzőkönyv lépést tud tartani azokkal az eseményekkel vagy cselekményekkel, amelyeket rögzíteni hivatott. A jegyzőkönyv ebben a kettős értelemben produkál *aktákat*: akciókat, aktusokat rögzít, maga is aktusként, amelyeket aztán (illetve voltaképpen ezzel egyidőben) dokumentál és archivál is, bizonyos értelemben tehát megkettőzve önmagát: a jegyzőkönyv maga hozza létre azt a tényállást, amelyet igazként hitelesít. (Kertész a *Detektívtörténetben* ezt a konstellációt szemléltette egy végletes, de egyben gyakorlatias összefüggésben.) Többek közt ezért is állapítható meg, hogy a Hegyeshalomnál felvett jegyzőkönyv nem tekinthető a Kertész-szöveg textuális „eredetének”.⁸ A jegyzőkönyv prezentifikál, ennek, vagyis a történések és a lejegyzés közötti időbeli hiátus lehető legszűkebbre vonásának azonban pontosan az az ára, hogy hiátusokat termel. Kertész *Jegyzőkönyvében*, amely az utazás megkezdésétől kezdve javarészt, bár nem kizárólagosan, jelen idejű elbeszélést alkalmaz, sincs ez másként, hiszen a szöveg nemcsak a hivatalos jegyzőkönyv parafrázisa során, hanem még azt megelőzően az utazási előkészületek tárgyalásakor is az „ésatöbbit”, „satöbbit” formulával rekeszt be egyes mondatokat (9, 14) – miközben, ez sem jelentés nélküli, meglehetősen akkurátusan jár el a tényállások rögzítése során, pl. az utazónál talált pénzüsszegeket és azok eredetét illetően, illetve a kiürített zsebek tartalmáról készített inventáriumban, amelyet persze némiképp ironikussá (és a „satöbbit”-vel voltaképpen egyenértékűvé) tesz a felsorolás mesei kliséhez folyamodó, valószerűtlen befejezése: „Papír zsebkendő, villamosbérlet, bugylibicska, hamuba sült pogácsa.” (20)⁹ A jegyzőkönyv jogi apparátusának történetét erőteljesen meghatározta az annak eldöntése felőli bizonytalanság, hogy végülis mi is az, ami egy jegyzőkönyvbe tartozik (márpedig ez a döntés nem az írók hatásköre), továbbá az, hogy – minden prezentifikáló tendenciája ellenére – a cselekvés és a beszéd, pontosabban a beszédcselekvés nonverbális körülmények által is meghatározott realitásával, vagyis azzal szemben, amit rögzíteni hivatott, szükségszerűen az írásos lejegyzést ruházza fel autoritással. Ez utóbbi mediális hatékonysága mellett sok érv szól ugyan (a gyorsírók adott esetben hatékonyabban rögzítik pl.

⁷ A továbbiakhoz ld. Cornelia Vismann: *Akten*, Fischer, Frankfurt, 2000, 88–90, *Action writing*, In F. Kittler – Th. Macho – S. Weigel (szerk.), *Zwischen Rauschen und Offenbarung*, Akademie, Berlin 2002, 133–138; *Medien der Rechtsprechung*, Fischer, Frankfurt, 2011, 98–99; Michael Niehaus: *Epochen des Protokolls*, In: ZMK 2011/2.

⁸ Stephan Krause: *Történet(ek)*, In: Filológiai Közöny 2011/3, 215–217.

⁹ A kifejezés más irányú értelmezési lehetőségéhez az elbeszélésben ld. Selyem Zsuzsa: *Irodalom és irodalom*, In: Pannonhalmi Szemle 2001/3, 91–92.

a hangzavart keltő szimultán megnyilatkozásokat, mint a megnyilatkozás és a zaj között különbséget tenni képtelen technikai hangfelvevő apparátusok¹⁰), de nyilvánvalók a defektjei vagy legalábbis korlátjai is, pl. éppen a nonverbális tanúbizonyások megörökítése (írásos visszaadása) terén. Kertész érdekes módon a történet kulcsfontosságú pontján, a nála lévő pénzösszegre vonatkozó „füllentés” lelepleződésekor maga egészíti ki ebben a vonatkozásban a jegyzőkönyvet, amikor beszámol „a vám- és pénzügyi szem” intuíciónjáról, amely „régés-rég felfogta és regisztrálta már a kezem előbbi tévovázását” (21), ez a regisztráció olyasvalamit fog fel, amiről nemigen készíthető akkurátus jegyzőkönyvi tétel. Erre a jelenetre még vissza kell térni.

Az írásos feljegyzés autoritása persze, és ez Kertésznek a szabályszerű jegyzőkönyvet nem közreadó *Jegyzőkönyve* esetében is fontos lehet, irodalmi, irodalomtörténeti vonatkozásban is kétélű. Egyfelől a jegyzőkönyvszerű lejegyzés lehetővé teheti olyan hangok írásos/irodalmi reprezentációját, amelyek – különféle okokból – közvetlenül nem szólalhatnak meg valamely társadalmi vagy kulturális nyilvánosság terében. Az ilyesfajta reprezentáció lehetősége határozza meg az ún. dokumentáris vagy tényirodalom bizonyos változatait, pl. az egykori NDK-ban dívó (és a rendszerváltás éveiben is igencsak aktív) „jegyzőkönyv-irodalmat”¹¹ vagy Csalog Zsolt *Parasztregényét* (1978), de akár – jóval korábban – Móricz Zsigmond *A boldog ember* című művét is, amely az analfabétának mondott szóbeli elbeszélő mellé/fölé helyezett jegyzőkönyvelő narrátor pozícióját (amely hatalmi pozíció annyiban, hogy a szövegeződé folytatása vagy elutasítása felől dönt) nyíltan és a jogi procedurák nyelvhasználatába tévedve a jegyzőkönyvi hitelességre hivatkozva jelölte ki: „De figyelmeztetek, hogy csak igazat mondj, mert én csak az igazságra vagyok kíváncsi. Én még eddig soha hazugságot le nem írtam, hát ha hozzáfognál lódtítani, akkor abbahagyjuk.”¹² Másfelől a jegyzőkönyv műfaja nyilvánvalóan alkalmat teremt a hatalom diszkurzív intézményeinek (és így egyben magának a műfajnak) a kritikus vizsgálatára is, mint pl. Kertész esetében: a *Jegyzőkönyv* népszerűsége, amely számos irodalmi reakcióban is megmutatkozik Kornis Mihály színpadi előadásától (1991) és Esterházy *Élet és irodalom* című „testvérnovellájától” (1992), amely a *Jegyzőkönyv*vel közös kötetben jelent meg, Borbély Szilárd *Feljegyzések az irodalomról* és *Egy Inter-cityn* című írásain¹³ keresztül Ingo Schulze *Noch eine Geschichte* című 2007-es elbeszéléseit¹⁴, nyilván nem teljesen független attól, hogy az egyik első erőteljes irodalmi tanúságtétel volt a posztszocializmus korai éveiről.

A jegyzőkönyv mediális sajátosságai azonban annak a lehetőségnek is megágyaznak, hogy kérdőre vonják (pl. igazságtartalma, elhallgatásai, elfojtásai tekintetében) magát a jegyzőkönyvezett szöveget, amely éppen az elhangzás kontextusától megfosztva, előállításának

¹⁰ Vismann: *Action writing*, 135.

¹¹ Ld. R. Andress: *Protokolliteratur in der DDR*, Peter Lang, New York 2000; vö. még Niehaus: *Protokollstile*. In: DVJS 2005/4.

¹² Móricz Zsigmond: *A boldog ember*, Athenaeum, Budapest, 1935, 9. Ld. ehhez Schein Gábor: *A semleges beszéd problémájának megjelenése Móricz Zsigmond A boldog ember című regényében*, In Irodalomtörténet 2005/2. 142–143. Egy későbbi ponton Schein kijelenti, hogy „a mai olvasó természetesen Camus és Kertész Imre olvasásának tapasztalatait is hajlamos visszahelyezni Móricz regényébe!” (uo., 146).

¹³ Mindkettőt ld. Borbély Szilárd: *Árnyképrajzoló*, Kalligram, Pozsony 2008.

¹⁴ Ld. erről Krause, 217–223.

körülményeitől lemeztelenítve kénytelen tanúságot tenni a benne rögzített megnyilatkozás mellett. Erre a destruktív erejére tesz figyelmessé pl. Kornis a *Kádár János utolsó beszédében*, és – bizonyos vonatkozásaiban – tulajdonképpen a *Jegyzőkönyv* is. Csakis a rögzítés, a szöveghez való visszatérés lehetőségének biztosítása teremti meg ugyanis azt a játékeret, amelynek keretei között egy jegyzőkönyv akár felül is vizsgálható vagy –bíráható, akár ön-maga ellen is fordítható, nevezetesen: az értelmezés játékerét. „Az értelmezésre, éreztem, mindenképpen szükségem lenne.” (11) Amikor pl. Kertész lejegyzí a „fővamos” segítségére siető „alvámos” kijelentését, amely mintegy a jegyzőkönyv aláírásának megtagadását hivatott kompenzálni („»Tanú vagyok; én ott voltam, amikor figyelmeztetted.«” – 32¹⁵), akkor azzal is konfrontál, hogy a jegyzőkönyvbe foglalt tényállás hitelességi deficitjét („Mármost ez az ember semmit sem ismertetett velem” – jelenti ki kicsit korábban Kertész; 30) egyik jegyzőkönyv sem képes felszámolni – értelmezésre lesz szükség. Ez, mindenekelőtt, a jegyzőkönyv (és a *Jegyzőkönyv*) szövegeként való önjellemzésére irányítja rá a figyelmet, vagyis arra, hogy a jegyzőkönyv *Jegyzőkönyv* általi ellenjegyzése – így akár egyben az elbeszélő azonosságát autorizáló aláírás is – megkerülhetetlenül textuális természetű. Akár úgy is lehetne fogalmazni, hogy az elbeszélésben felbukkanó nagyszámú irodalmi idézet, a Kertész-szövegekben ilyen frekvenciában talán ritkán reflektált intertextualitás, vagyis – ha lehet így fogalmazni – az, hogy Kertész tulajdonképpen módszeresen *jegyzőkönyvbe vesz* különböző megnyilatkozásokat nagyjából a számára (és talán a későkádári korszak hazai irodalmi kultúrája számára általában is) jelentős autoritással rendelkező világirodalmi korpuszból, tulajdonképpen a textuális sajátos hatalmával szembesít. A *Jegyzőkönyv* citátumai (Ady-, Bernhard-, *Biblia*-, Camus-, Csehov-, Kafka-, Thomas Mann-, Nietzsche-, Platón-, Wagner-, Wilde- és persze ön-idézetek), amelyekről Szirák Péter nem minden alap nélkül állapítja meg, hogy Kertész általuk „a különbözőben a hasonlót kísérli meg felidézni”, voltaképpen „az utazást (...) önmaga szöveggé változtatásaként”¹⁶, vagyis – lehetne hozzáfűzni – az önmegértést a szöveginterpretáció, a jegyzőkönyv értelmezésének feladataként teszik megragadhatóvá. Amikor pedig a *Jegyzőkönyv* elbeszélője, megvilágosodás-sorozatának egyik pontján, felismeri, hogy az, ami vele történik, lényegében *A kudarc* című regénye egy jelenetének valósággá válása, amit aztán Wilde-nak a művészetet utánzó életről szóló híres maximáját idézve nyugtáz, lényegében a jegyzőkönyv szövegműfajának azt a fentebb említett sajátosságát fedezi fel saját elbeszélésében, hogy az maga hozza létre ily módon szükségszerűen textuális természetű eredetét, amelyet hitelesíteni hivatott, másként fogalmazva azt, hogy önnön tanúságtételéhez csakis szövegértelmezés formájában férhet hozzá (fontos, itt azonban bővebben nem tárgyalható, mindazonáltal a későbbiek során még szóba kerülő eleme ennek a struktúrának, hogy Kertész számára ez a felismerés legkevésbé sem valamiféle posztmodern affirmáció formájában, hanem lényegében kizárólag veszteséggént, elsősorban a személyiség elvesztéseként köny-

¹⁵ Az elbeszélés már ezt megelőzően jegyzőkönyvbe veszi, hogy a vámvizsgálatnak nem volt tanúja: „a távolabb ülők talán nem is észleltek semmit; két percnél tovább az egész ügy nem tarthatott; rajtam meg vámtügyi inkvizítoromon kívül – akinek még a kollégái is a távolabb ülő utasokkal foglalatoskodtak – senki sem tudhatja, hogy valójában mi zajlott le közöttünk.” (22)

¹⁶ Szirák Péter: *Kertész Imre*, Kalligram, Pozsony 2003, 152. A *Jegyzőkönyv* elbeszélői szituációját meghatározza, hogy a narrátor rendre egyben olvasó is, vö. erről még Dobri Imre: *Keleten a helyzet változatlan*. In Horváth K. – Szitár K. (szerk.), *Szó – elbeszélés – metafora*, Kijarat, Budapest, 2003, 439–440. Az elbeszélés citátumainak talán legkiterjedtebb számbavételét ld. Kelemen, i. m.

velhető el). Az elbeszélésben rögzül ugyan, igaz, éppen a hatóság diskurzusába ágyazottan, ráadásul éppen a személy és a név azonosságát igazoló irattól való megfosztás akcióját kísérve („»Rendben van, Kertész úr, foglaljon helyet, most nincs idő, dolgozunk, később visszajövök« – így a vámos, szó szerinti; és távozik, a pénzzel, az útlevelemmel.” – 22), a szerző polgári neve, amelynek aláírási hitelesítését a jegyzőkönyvtől végül megtagadja, ám Kertész bizonyos értelemben megkettőzi ezt az identitást azzal, hogy alkalmat teremt a regényhőssel való potenciális azonosítására.¹⁷ A Tatabányára befutó vonat ablakából feltárulkozó táj leírása szintén az élet (bizonyos értelemben jegyzőkönyvezett élet) és a szöveg azonosításának lehetőségét veti fel, méghozzá azon az alapon, hogy a látványt leíró hasonlat a szöveg és az élet egységének feldarabolhatóságát állítja párhuzamba („Lepusztult, szétmarcangolt, kopáran meredő, végítéletszerű táj, masszív betonfüstölők, csövek, az eget rézsút áthatító állványzat, akár egy szövegrészlet vagy életdarabot kihúzó, kemény tollvonás” – 17).

A művészetet utánzó életre tett utalást az elbeszélés persze rögtön pontosítja is, hiszen – részint visszafordítva azt – az olyan művészetre vonatkoztatja, amely viszont az életet utánozza. Ennél talán fontosabb, hogy az életet Kertész itt a „törvénnyel” azonosítja („Az élet, lám, utánozza a művészetet, de csakis az olyan művészetet, amely az életet vagyis a törvényt utánozza.” – 33), az elbeszélés egyik legfrekvenciáltabb és tematikusan is középpontban álló kifejezésével, amely a szövegben elsőként éppen az „élet” vonatkozásában bukkan fel, amikor az utazása biztonságát vagy kalkulálhatóságát (mint majd kiderül, hiába) alaposan előkészítő utazó a feleslegesnek ítélt helyjegyvásárlására nyújt parabolikussá kiterjedő (vagy kiterjeszhető) magyarázatot: „E percben nem érdekel a ráfizetés, ami amúgy is az életem törvénye” (13). A szó az elbeszélés vége felé még visszatér a maga prózai szószerintiségében (a visszafelé vezető út jegyének érvényesítéséhez lesz rá szükség: „A jegyemre, közli, rá kell fizetnem.” – 36), de persze ez sem semlegesítheti a többértelműségét. Ez a – más, még érintendő szempontból is fontos – kijelentés mindenesetre mintegy előkészíti a törvény többféle ágazó motivikáját a szövegben. A törvény, amellyel az elbeszélő (többféle szinten is) szembekeverül a meghíúsult bécsi utazása során, rendre hozzáférhetetlenként vagy értelemvesztétként nyer jellemzést. Egyfelől fenyegetésként ad hírt magáról, legalábbis amikor egyáltalán hírt ad, hiszen megérthetlensége vagy felfoghatatlansága részint valamiféle közömböségben jelentkezik („ha paragrafusokat és törvénycikkelyeket látok, tüstént elalszom” – 14; mintha tehát a törvény, amikor mint olyan színre lép, eleve öntudatlanná tenné, vagyis önmagától fosztaná meg azt, aki fölött rendelkezik). Amikor pedig az utazó végül fellelni véli a procedúra értelmét, akkor a törvény mindenkoritörvénytelenységéről szerzett tapasztalatait látja visszaigazolódni (30). Ez persze nem minden vonatkozásban tanúskodik a törvény korlátlan hatalmáról. A történet egyfelől nyilvánvalóvá teszi eme korlátlanság abszurditását (ez csúcsondik ki a visszaút előkészítésében: „a pénztárosnőtől végül azt a jó tanácsot kapom, kérjek engedélyt a vámosoktól, hogy érvényes jegyemmel felszállhassak arra a vonatra, amelyre ezt a jegyet megváltottam” – 35), másfelől viszont Kertész folyamatosan azt a tapasztalatát nyomatékosítja, hogy a jogi folyamatnak abban az értelemben nincs hatalma a szubjektum fölött, hogy ez utóbbi mindig már elhasad, elkülönbözik önnön jogi reprezentációjától: aki a törvénnyel szembesülve rögtön öntudatát veszti, az tulajdonképpen következetesen éli meg az eljárást olyan eseményorként, amely „már nem velem történik meg” (19).

¹⁷ Vö. ehhez még Földényi F. László: *„Az irodalom gyanúba keveredett”*, Magvető, Budapest, 2007, 161–162.

Ákár az a következtetés is megkockáztatható ezen a ponton, hogy a hazafelé tartó vonaton szállított holttest (Ady *A Gare de l'Esten* című versének zárlatára alludáló: „Kivágtatna a vaszörnyeteg / És rajta egy halott.”) önleírása lényegében az egyén és a törvény kétféle relációjának drámáját összegzi: az eljárás alá vont én egyfelől elérhetetlen a törvény számára (hiszen elkülönbözik ettől az önmagától), másfelől ez az elérhetetlenség egyben az elpusztíthatóságaként nyilvánul meg.

Ezt a konstellációt az elbeszélés újszövetségi szövegháttere konkretizálja, amely az említett módon rögtön az előhangban, majd az utazást megelőző baljós álomban is nyomatékosan jelentkezik (Kertész itt egy visszatérő álomról számol be, amelyben a Megváltó ezúttal egy fenyegető betolakodóként ölt testet, aki elől a menekülő éppen az evilági hatóságához fordul: a rendőrséget hívja; az álom megfejtése szerint a Megváltó azt adta hírül ily módon, „hogy büntetni, akár gyilkolni készül – engem, azaz önmagát” – 12), majd kiterjed az egész történet önértelmezésére, elsősorban a többször megismételt (és egyébként a *Kaddis...* elején is megtalálható¹⁸) „Nincs bennem szeretet” kijelentés teológiai vonatkozása révén, amely itt mindenekelőtt a páli szeretetdoktrínára céloz („odaadhatom a testemet is égőáldozatul, ha szeretet nincs bennem, mit sem használ nekem” – 1Kor 13,2; a SzIT fordítása alapján). Még talán ennél is fontosabb, hogy az elbeszélő halottként (és az sem mellékes, hogy halott *testként*, holttestként) való önleírása is Pálra mutat vissza, a *Rómaiakhoz írott levél* törvényfogalmához¹⁹, ahol Pál – voltaképpen a mózesi törvényfogalom itt bővebben nem tárgyalható bírálatainak keretében – többek közt azzal érvel, hogy „a törvénynek csak addig van hatalma az emberen, amíg él” (Róm 7,1). A Megváltónak az álomban hírül adott öngyilkossága ebben az értelemben a törvény hatalmának hatókörét is kijelöli („Krisztus testében ti is meghaltatok a törvénynek, hogy ahhoz tartozzatok, aki feltámadt a halálból”, írja Pál a rómaiaknak; Róm 7,4), és természetesen a törvény szabta vagy a lehetőségében a törvény által előállított (életre, testi életre keltett) bűn képzelet is hozzájárulhat a törvényben felismert törvénytelen-ségről alkotott (Kertésznél persze egyben közvetlenül politikai) diagnózis értelmezéséhez („Törvény nélkül ugyanis a bűn halott volna. Valamikor törvény nélkül éltem, de azután jött a parancs, a bűn föléledt, én pedig meghaltam.” – Róm 7,8–9). Az elbeszélés fontos Camus-idézete („Az ember mindenképpen hibás egy kicsit.” – 12²⁰) tulajdonképpen részben tehát az ebbe a teológiai kontextusba való intervenciónak is tekinthető, és az idézet helyi értékének megállapításához fontos, bár a *Jegyzőkönyv* eddigi recepciójában talán kevesebb figyelemben részesült az a körülmény, hogy ez a mondat egy halálhírt kommentál, „betegem” haláláét, aki „nélkülem halt meg” – a Camus-idézet ugyanis aláhúzza azt a könnyen felderíthető életrajzi vonatkozást, hogy – akárcsak Meursault esetében – itt is az anya (Kertész édesanyjának) halála vezeti be az elbeszélte eseményt.²¹ A *Jegyzőkönyv* innen nézve voltaképpen egyben egy

¹⁸ Kertész Imre: *Kaddis a meg nem született gyermekért*. Magvető, Budapest, 2003⁶, 13.

¹⁹ Vö. ehhez még – némiképp eltérő közelítésben – Kelemen, 100–101.

²⁰ „De toute façon, on est toujours un peu fautif.” (Albert Camus: *L'étranger*, London/New York, 1988, 51.). Kertész Gyergyi Albert fordítását idézi: „Az ember mindenképp hibás egy kicsit.” (*Közöny*, In *Uő, Közöny / A bukás*, Kriterion, Bukarest, 1972, 20.).

²¹ Vö. ehhez Clara Royer: *Kertész Imre életei és halálai*, Marczisovszky Anna ford., Magvető, Budapest, 2019, 281–285. Az *Élet és irodalom*ban ezt a félig rejtve maradó összefüggést Esterházy intertextusok közreműködésével tárja fel és fordítja részint a visszájára, pl. egy a fia haláláról beszámoló anya szólamának beiktatásával. Ld. ehhez Selyem, 83–84.

másik, bár talán kevésbé jogi, mint inkább etikai felelősségdilemma dokumentációja is, a halokló anya magára hagyásáé.²² Kertészt, akit a halálhír előtt ér az álom az életére törő Megváltóról, ez az álom értesíti a szövegben először saját „szeretetlenségéről”, vagyis – visszakanyarodva a páli teológiához – az azzal a törvénnyel szembeni rezisztenciáról, amelyet a *Rómaiakhoz írott levél* (más vonatkozó helyekkel együtt) a halott, kőtáblákra írott betűk hordozta törvénnyel állít szembe: „Ne tartozzatok senkinek semmivel, csak kölcsönös szeretettel, mert aki embertársát szereti, a többi törvényt is megtartja. (...) A szeretet nem tesz rosszat az embertársnak. A törvény tökéletes teljesítése tehát a szeretet.” (Róm 13,8–10).

Két összefüggést érdemes ezzel kapcsolatban itt röviden kiemelni. Egyfelől a Camus-idézet és a Meursault-párhuzam azon teljesítményét, hogy Kertésznek itt is szembesülnie kell a saját tapasztalat szövegesülésével, szövegi megelőzöttségével: a szeretet törvényével szembeni potenciális vétségével vagy közömbösségével éppúgy szövegeként, értelmességét igénylő szövegeként konfrontálódik, mint a valutakiviteli szabályokkal szemben tanúsított tudatlanságával vagy ignoranciájával. Másrészt feltűnő az elbeszélés szövegét és a teológiai szövegháttérrel egyaránt meghatározó, voltaképpen külön elemzést igénylő gazdasági koordinátarendszer jelenléte. Pál az imént idézett helyen tartozásról beszél (az ember szeretettel tartozik embertársának). Kertészt „betegem” halála nem csupán „a lélektelen, valahogyan azonban mégis kijózanítóan ható, végső soron tehát jótékony adminisztráció őrlőmalmába” (13) sodorja, hanem költségekkel szembesíti: „mindenekelőtt fizetek, fizetek, fizetek” – nem sokkal ezután kerül sor a „ráfizetés” élettörvényének megállapítására. A *Jegyzőkönyv* meghatározó teológiai kontextus másik fontos tartományában, Jézus példabeszédeiben, amelyeket az elbeszélésben a törvényt képviselő vámosok vannak a szöveg közvetlen környezetébe (itt talán megjegyzendő, hogy a *Sorstalanságban* Köves György Auschwitz felé vezető utazása egy „vámhatár” átlépésével, majd egy vámházból indul²³), köztudomásúlag a vámosok reprezentálják ugyanis azokat a bűnösöket, akiken Jézus az irgalom mibenlétét igyekszik szemléletessé tenni (pl. Mt 9,9–12), és ugyancsak ennek az evangéliumokban ábrázolt világ értékhierarchiájának legalján elhelyezkedő, kétes foglalkozásnak a művelőire hivatkozva nyer magyarázatot a szeretet nem haszonelvű vagy nem ökonómiai mintájú elgondolása is („Ha ugyanis csak azokat szeretitek, akik titeket szeretnek, mi lesz a jutalmatok? Nemde a vámosok is ugyanezt teszik?” – Mt 5,46). A gyanúba keveredett utazó egyik utolsó kísérlete során gazdasági csereügyletként javasol megoldást vétke kiegyenlítésére: „a háromezret letétbe felajánlom, hiszen – mint ezt az előre megváltott helyjegyem is tanúsítja – a holnap esti vonattal visszajövök, s akkor rendezhetjük az ügyet” (26; Kertész egyébként később jogi úton csakugyan visszaszerezte az összeg egy részét²⁴).

A *Jegyzőkönyv* elbeszélője mármost szämntalan összefüggésben hasonlatossá válik a vele szemben eljáró vámosokhoz: a szövegben ötször elismételt öndiagnózis, „Nincs bennem szeretet”, a vámosra vonatkoztatva is előkerül („Ebben a vámosban nem volt szeretet” – 23) – a szeretet egyedül a hegyeshalmi, „közigazgatási arcvonású” tisztben nyilvánul majd csak meg,

²² A vonatkozó tépelődés szintén bekerül a jegyzőkönyvbe, kvázi egy felsorolás tételeként: „Aggályos latolgatása, hogy szabad-e akár csak két napra is itthagynom betegemet, akinek állapota, úgy tűnik, éppen válságosra fordul. Mégis, vonat-, sőt helyjegyet vásárolok.” (9)

²³ Kertész Imre: *Sorstalanság*, Magvető, Budapest, 2002⁶, 36, 56. A motívumról ld. még Földényi, 319–321.

²⁴ Royer, 286.

mégpedig azzal, hogy az „érteni látszik, amit mondok” (36). Amikor a vámos az első ezer schilling bevallását suttogva helyteleníti („Sok, sok, sok”), akkor egyben Kertész fentebb idézett hármast „fizetek”-jét visszhangozza. A vádlott és a vádló nyelvi megjelenítései közötti ilyen és hasonló egybemosódások nyilvánvalóan annak felismerését készítik elő, hogy a megsegényítő eljárásnak (amely, a híres Kafka-idézet instrukciója nyomán, „*maga válik lassanként itéletté*” – 31) az a leginkább fenyegető eleme, hogy a vádlott egyben önmaga vádlójaként, mintegy a törvénnyel azonosulva hajtja végre önnön büntetését: a törvény alóli szabaddulása (halála a törvény számára) önmaga elpusztítása révén megy végbe. A szegény forrása (és táplálója) ebben az értelemben szükségszerűen az önagresszió („Az engem ért agressziót – mert nem tehetek mást – most is, mindig, tórként mohón megmarkolom, és a pengét önmagam ellen fordítom” – 38), sőt a vámvizsgálati jelenet csúcspontján a vádlott önmaga kivizsgálójának groteszk szerepét kényszerül alakítani, egy emberi mivoltától megfosztott (így tulajdonképpen egyben önmagát önmagától meg- és kifosztó) „lénnyé” változik („ez a saját zsebeit motozó, chaplini lény” – 20).

A tettenéresi jelenet narratív ábrázolása természetesen a hamis bevallás szembeötlő érthetetlenségének kérdésére tereli a figyelmet. A jogszabályokat öntudatlanul is ignoráló utazó először a nála lévő valuta (melynek eredetigazolásáról maga a *Jegyzőkönyv* készít jegyzőkönyvet, ahol Kertész előadja, honnan származnak a schillingjei: 13–14) egy részét valjha csak be (amit, mint a suttogó vámos közbevetéséből kiderül, ugyanúgy szabályellenes engedély nélkül kiutaztatni, mint a teljes összeget) és a hamis vallomás motivátlanságát éppen ez teszi különösen feltűnővé. A tett érthetetlenségét itt is Camus-párhuzam nyomatékosítja: az, hogy Kertész nem vall be négyezer schillinget, de helyette bevall ezret, a maga számszerű arányosságában is visszautal a Meursault tettében feltáruló kirívó érthetetlenségre, nevezetesen arra, hogy az az első lövés után még négyet ad le a már mozdulatlan áldozatára („*Miért, mondja, miért lőtt egy földön elterülő testre?*”, idézi Kertész Camus-t és egyben Méiszöly *Saulusának* egyik mottóját²⁵). Akárcsak Camus hőse, Kertész sem tud választ adni erre a kérdésre, amelyet utóbbinak, Meursault-val ellentétben, mindenekelőtt nem is a hatóság, hanem saját maga sürgetésére kellene megválaszolnia. A válasz egy kétszer is elhangzó vallomás („*Lelkemre és becsületemre mondom, Kátya, nem tudom.*” – 16, 23), amelyet egyfelől tehát egyenesen valamiféle eskütétel hitelesít valamely jegyzőkönyv számára, ám amely, másfelől, az *Unalmas történet (Szkucsnaia isztorija)* című Csehov-novellából származó, és mint azt a Kertész-irodalom gyorsan azonosította is, pontatlanul átvett idézet, melynek pontatlansága mindenekelőtt abból fakad, hogy valójában egy idézet idézetéről van szó, Kertész ugyanis nem Csehovot, hanem a Csehovot parafrázáló, illetve Reinhold Trautmann német fordítását felhasználó Thomas Mannt idézi,²⁶ ami ráadásul a címzett identitását is megsok-

²⁵ „Pourquoi, pourquoi avez-vous tiré sur un corps à terre?” (Camus: *L'étranger*, 74.; „Miért, mondja, miért lőtt egy földön fekvő testre?” – *Közöny*, 54). L. ehhez még: Molnár Sára: *Ugyanegy téma variációi*, Koinónia, Kolozsvár, 2005, 222–227.

²⁶ „Auf Ehre und Gewissen, Katja, ich weiss es nicht”. (Thomas Mann: *Reden und Aufsätze I [GW IX]*, S. Fischer, Frankfurt 1974, 855; ahogy Kertész, úgy Mann esszéje is többször megismétli az idézetet). Mann esszéjének magyar fordítása Devecseriné Guthi Erzsébet átültetését követve idézi az elbeszélést: „»Őszintén beszélek, Kátya, nem tudom.«” („Vázlat Csehovról”, in Uő, *Válogatott tanulmányok*, Budapest 1963, 449.) Vö. Kertész Imre: *Hamburgi esszé*, In Uő, *A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt*, Magvető, Budapest, 1998, 59; ill. *Haldimann-levelek*, Magvető, Budapest, 2010, 101.

szorozza, lévén a Csehov-szereplőnek és Mann feleségének ugyanaz a keresztneve. A „nem tudom” vonatkoztatási köre, innen – vagy így – nézve, magának a vallomásnak a hitelességére is kiterjed. Ez aláhúzhatja az utazó föllentésének motiválatlanságát, gesztusszerű karakterét, amely így leginkább egy céltől vagy célszerűségtől lekapcsolt (nyelvi) eszköznek mutatkozik,²⁷ melyet jegyzőkönyvi vonatkozásban éppoly kevésbé lehet megindokolni, mint Meursault büntetett („az egész a nap miatt volt”²⁸ – ez nem bizonyul meggyőzőnek a tárgyaláson). Egyfajta *action gratuite*-ről volna szó tehát, amit Kertész elbeszélésében az is kiemel, hogy ábrázolása rendkívül telített teátrális elemekkel, aminek persze valamiképpen eleve megágyaz a jelen idejű elbeszélésmód is.

Ez a teatralitás mindenesetre megfigyelhető már a „sok, sok, sok” rosszálló figyelmeztetését előadó vámos gesztusában, aki suttog „mintegy maga elé (ahogyan a régebbi színdarabok instrukciói szóltak)”, illetve a jelenetnek a „rekeszizmunk méltatlan rázkódását” kiváltó bohózathoz való hasonlításában is (19–20). A zsebéből először csak egy darab ezerschillingest előhalászó utazót „egy erősen indiszponált pillanatában fellépni kénytelen bűvészre”, vagyis a már idézett „chaplíni lényre” emlékezteti saját mozdulata, ami persze eleve implikálja – és Kertész ezt regisztrálja is – a cselekvő önmagától való eltávolodását, azt a megkettőződést, amely itt az önfigyelést teszi lehetővé. Csakis annak, aki képes kívülről megfigyelni önmagát („A távoli szemlélő, aki e pillanatban sokkal inkább vagyok, mint ez a saját zsebeit motozó, chaplíni lény, eközben egyre a fejét csóválja, értetlen, ámbár elnéző mosolylyal.” – íme, egy újabb variáció az elbeszélő megkettőződésére: az én egyszerre önmaga és önmaga testvére, megajándékozója, megértő tanúja, majd később „hűséges olvasója” is lesz [33]), áll rendelkezésére az a lehetőség, hogy felismerje a teatralitást önmaga cselekedeteiben, vagyis akár az, hogy „úgyszólván gyermeki kíváncsisággal” nyúljon a zsebébe és „valósággal meglepődjön” az ott megbúvó pénzjegyeken, amelyeket maga helyezett oda: „Úgyszólván gyermeki kíváncsisággal nyúlok be tehát az óhajtott zsebbe; s no lám, mi kerül elő: háromezer schilling. Valósággal meglepődöm.” (21) Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a vámos, akinek „tévedhetetlen szeme” már régóta regisztrálta a megtévesztőnek szánt, tétova korábbi mozdulatot (amelynek eredménye az első ezerschillinges bevallása volt), itt bizonyos értelemben jobban ismeri, közelebb áll a vállalt cselekvőhöz, mint az önmagához. De ez persze nem egészen igaz: az elbeszélő eddigre ugyanis már „kitalálta”, hogy a vámos átlátott a nőnőveren (vagyis legalább annyira képes azonosulni annak akciójával, mint az az övével), másfelől az egész jelenet elbeszélése felfogható egy olyan megtévesztő akció, valamiféle (bár talán indiszponáltan előadott) bűvészmutatvány humoros, egy önmagával szemben megértő elnézéssel viselkedő narrátor által előadott elbeszéléseként, amely ugyan nem sikerült, de akár sikerülhetett is volna: vagyis teátrális előadásaként egy teátrális akciónak.²⁹

²⁷ Vö. Giorgio Agamben: *Noten zur Politik*, In *Uő, Mittel ohne Zweck*, Diaphanes, Freiburg/Berlin, 2001, 60–61.

²⁸ Camus, i. m. 80. („c’était à cause du soleil” – *L’étranger*, 90.)

²⁹ Fontos lehet, hogy a jelenetet bizonyos értelemben prefigurálja az álom a fenyegető, mértéktelenre növekedett, elefántormányhoz és óriáskígyóhoz hasonlító kezével áldozata után nyúló Megváltóról: „Éreztem, hogy bár igazat mond, egyetlen szava sem igaz; valószínűleg csak próbára tesz, és viselkedésemhez méri majd a magáét; és ahogyan fokozódott bennem a gyalázatos, de mind fékezhetetlenebb bizalmatlanság, úgy változik ő is, noha közben az arca, a kék szeme továbbra is szelíd maradt, mintha mit sem tudna róla, hogy ezalatt mit művel a keze.” (10–11)

Kertész mindenesetre nem hagyja teljesen motiválatlanul a tettét. Nem sokkal később egyrészt ugyan megkapó, másrészt mégiscsak didaktikus magyarázatot fűz hozzá, a novellát ezen a ponton esszébe süllyesztve, amely magyarázat egyben (már csak magyarázat volta okán is) tulajdonképpen a felmentésre alapot teremtő körülményeket is rögzíti a jegyzőkönyv számára. „A tett megértésre talál, s következőképpen bocsánatot is nyer – hiszen mindenekelőtt kirívó indokolatlansága volt megbocsáthatatlan” (Paul de Man).³⁰ A magyarázatot a szövegnek a rabság és szabadság viszonyára vonatkozó (37–38), illetve – kicsit korábban – a totalitárius rendszereknek kiszolgáltatott élet kényszeres beidegződéseit taglaló eszmefuttatásai adják meg, amelyek – egyebek mellett – arra céloznak, hogy maga az eljárás, a kérdések (vagyis maga a jegyzőkönyv) készítette hazugságra a gyanúba kevert utazót.³¹ A jegyzőkönyv, létéből, diszkurzív-adminisztratív státuszából fakadóan maga idézi elő azt, amit rögzíteni hivatott. Vagy, Pál, meglehet, földhözragadtan szó szerinti olvasatát alkalmazva, a törvény maga kelti életre a bűnt.

Az sem zárható ki, persze, hogy az, ahogyan Kertész ezt az okfejtését előadja, nem mentes minden iróniától vagy öniróniától. Amikor pl. azt írja, hogy „ennek a vámmembernek az eleve bűnöst föltételező, álnok kérdése mögött az én fülemben csizmák dübörögtek, mozgalmi dalok harsogtak, hajnali csöngetések sikongtak, az én szemem előtt börtönrácsok és szögesdrót kerítések meredeztek”, akkor nem zárható ki, hogy ez a retorikáját tekintve amplifikációs és kissé hiperbolikus karakterű mondat tulajdonképpen az önirónia, sőt akár az öngúny (?) perspektíváját is rányitja az elbeszélőre, aki aránytalan hasonlatot állít fel egy egyszerű vámvizsgálat és a koncentrációs táborok intézménye között. Persze, ha így volna is, ez akkor sem oldana az én kiszolgáltatottságán, hiszen ez esetben az önagresszió megnyilvánulását pél-

³⁰ Paul de Man: *Az olvasás allegóriái*, Fogarasi György ford., Ictus–JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1999, 386.

³¹ Vö. ehhez Szirák, 151. („Innen nézve tehát a *Jegyzőkönyv* nemcsak az ország állapotáról, hanem egy pszichózisról szóló beszámoló is.”) A *Sorstalanság* egy emlékezetes jelenete arra figyelmeztet, hogy a kérdések, a kikérdezés vagy -faggatás akkor is hamis tanúságtételre kényszeríthetik a válaszadót, ha az referenciálisan igazat mond: „Ez arra volt kíváncsi, ami meg is mosolyogtatott kissé, hogy láttam-e a gázkamrákat. Mondtam is neki: – Akkor most nem beszélgetnénk. – No igen – felelte, de hogy csakugyan voltak-e gázkamrák, s mondtam neki, hogyne, egyebek közt gázkamrák is vannak, természetesen: minden attól függ – tettem még hozzá –, hogy mely táborban miféle is járja. Auschwitzban például számíthatunk rá. Én viszont – jegyeztem meg – Buchenwaldból jöttem. – Honnan? – kérdezte ő, és meg kellett ismételnem: – Buchenwaldból. – Tehát Buchenwaldból – bólintott, s mondtam neki: – Onnan. – Amire azt mondta: – Nos, várjunk csak – merev, szigorú, kissé valahogy már-már leckéztető arccal. – Tehát Ön – s nem is tudom, miért, de szinte egész megilletődötté tett valahogy ez az igen komolyan, mondhatnám némiképp szertartásosan hangzó megszólítása – hallott a gázkamrákról –, s mondtam neki: hogyne. – Mindamellet – így folytatta ő, még mindig ugyanazzal a merev, mintegy a dolgok közt rendet, világosságot teremtő arccal – Ön személyt teremtő arccal – saját szemével azonban mégsem győződött meg róla –, s el kellett ismernem: nem. Amire ezt a megjegyzést tette: – Vagy úgy –, majd kurtán biccentve tovább sétált, mereven, kihúzott háttal, s úgy néztem, hogy elégedetten is valamiképp, hacsak nem tévedtem.” (Kertész Imre: *Sorstalanság*, 306–307). A válaszoló itt erőszakosan – akár szándékai ellenére – olyan beszédpozícióba kényszerül, ahol – a *Jegyzőkönyvet* idézve – *bár igazat mond, egyetlen szava sem igaz*. A háttérben itt is jelen van Camus, mikor Meursault védője az eljárás egy pontján megállapítja: „– Ilyen ez az egész pör. Minden igaz, és semmi sem igaz!” (Camus: *Közöny*, 71.; „«Voilà l'image de ce procès. Tout est vrai et rien n'est vrai!»” – *L'étranger*, 85.)

dázná, egy mohón megmarkolt és önmaga ellen fordított nyelvi tőr villanását, amely legalább annyira helybenhagyná, mint amennyire enyhítené a büntetést.

Innen nézve nem szorul különösebb magyarázatra, hogy az egész elbeszélés felfogható egy teljesen explicitté tett fogalmi metaforának (a fogalmi metaforák elmélete egyik legközismertebb példájának³²), az élet utazással való azonosításának narratív kiterjesztéseként. A (persze nem szimmetrikus relációba állított) vonatút és a visszatérés ciklusait (amelyek természetesen felidézi a *Sorstalanság* szüzséjét,³³ akár bizonyos részletek tekintetében is, pl. a Budapestre megérkező Köves Györgyöt le akarják szállítani egy villamosról, mert vét az utazás „törvényeivel” szemben³⁴) a születés és a halál metaforái értelmezik. Maga az utazás ötlete is egy „termékeny gondolatként” (8, kiem. KSzZ) merül fel (persze ezzel a keletkezéssel egyidejűleg megszületik a halál is: „e törvénycikkelyek és paragrafusok már kezdetemtől fogva mindig ellenem – gyakran a pusztá fizikai létezésem ellen – *fogantattak*” – 14; kiem. KSzZ) a készülődés során elfojthatatlanul jelentkező – és egy „influenzás láz” által megelőlegezett, sőt mintegy azt legyűrő – „utazás láz” gyermeki állapotként vagy valamiféle regressziós pszichózisként nyer leírást („ez a gyermekes neurózis, amely gyermekkoromtól fogva üldöz, és érett, mondhatni túlérett koromra is mindig újra gyermekké tesz; tehetetlen vagyok vele szemben, noha szívósan védekezem ellene, mint az infantilitás olyan megnyilatkozása ellen, amelyen végre tudatosan is rajtaérem magam: de, mondom, tehetetlen vagyok vele szemben” – 15), ahogyan a többször kommentált útiolvasmány, Dali naplója is a művész gyermeki szívére, illetve lelkére irányuló reflexiókra készíti az utazót, aki aztán magát gyermeknek tetteve („úgyszólván gyermeki kíváncsisággal”), bizonyos értelemben tehát itt is valamiféle infantilis regresszióra hagyatkozva igyekszik boldogulni akkor, amikor a vámos előtt elhallgatott pénz előkerül. A megalázó jogi eljárás, mint az már szóba került, végül rendre önmagától való (defenzív, de egyben pusztító) eltávolodásának regisztrálására készíti az azt elszenvedő utazót. Ez két ponton kulminál. Egyrészt ott, ahol a saját életet – József Attila (és Tandori) „talált tárgyára” legalábbis implicit módon visszautalva – „vizsgálati tárgyként” objektiválja (fontos a kifejezés többértelműsége, amely itt a hatósági eljárás diskurzusát is felidézi, vagyis egyben arra is alkalmat teremt, hogy a *Jegyzőkönyv* ily módon az élet jegyzőkönyvbe vételének műveleteként prezentálja magát): „Miért hittem, hogy változtathatok ezen az életen, amelyre már réges-régen úgy tekintek, amelyet már réges-régen úgy kezelek, mintha nem is az én életem lenne, hanem szigorú feladatként kapott vizsgálati tárgy, s amelylyel szemben egyetlen kiváltságot – vagy ha jobban tetszik: szabadságot – őrzök még: hogy ha már leküzdhetetlenül megcsömörlöttem tőle, két doboz altatóval meg egy fél üveg rossz albán konyakkal véget vessek neki...” (38) Másrészt a zárlatban, ahol – referenciális paradoxont előállítva – a hazafelé utazó, halottként megszólaló én önmagát a vonat által szállított holttestként írja le: „Látszólag a vonaton utazom, de a vonat már csak egy holttestet szállít. Halott vagyok.” (39) A halál tulajdonképpen a megértés vagy önmegértés történetének végpontja is, hiszen amikor az utazó utoléri a szöveg elején kilátásba helyezett áldozati bárányt, vagyis rálel saját útja (egyben életútja) példázatos értelmére (amit kétszer is kifejti), akkor ezt egy zenei idézet körtésében adja elő, a *Götterdämmerung* fináléját, a Siegfried kiterített

³² Vö. ehhez elsősorban George Lakoff – Mark Turner: *More Than Cool Reason*, University of Chicago Press, Chicago/London, 1989, 1–56.

³³ L. ehhez még Scheibner, 371–372.

³⁴ Kertész: *Sorstalanság*, 312–313.

holttestét szemlélő Brünnhildét idézve („E pillanatban végre pontosan tudom már, hogy mi történt velem. Szinte *heurékát* kiáltanék. *Mindent, mindent, / mindent értek, / mindent átlátok már! / Hollóid szárnyát hallom suhogni...*” – 29–30; „Ezen a ponton feleszmélek. Újra Tatabányánál járunk. Ezenközben én is *bejártam utamat*: íme, értem az életemet.” – 38; kiem. KSzZ), vagyis már itt megelőlegezve önmaga holttestként való tárgyiasítását. Az önmegértés pillanata (vagyis a gyermeki állapot hátrahagyása) lényegében elpusztítja, hiszen objektiválja az életutat, amelyet ily módon lehetetlen lesz *saját* életként megragadni. Ezt a szöveg persze már egy jóval korábbi ponton elő is készíti: „Szeretek úton, azaz sehol sem lenni” (13) – indokolja a bécsi út melletti döntését az elbeszélő, ami az élet-utazás konceptuális metafora vonatkozásában már itt bizonyos gyanút ébreszt. Ha utazni azt jelenti, sehol sem lenni, akkor az utazás életúthoz hasonlítása azt implikálja, hogy az utazó nincs ott a saját életében: a metafora tehát önmaga ellen fordul.

Az eljárás eredménye tehát az én elidegenedése vagy eltávolodása önmagától, vagyis az ebben az értelemben vett pusztulása. Fontos ugyanakkor, különösen a jegyzőkönyv szövegműfajára tekintettel, hogy ennek az eltávolodásnak van egy szembeötlő nyelvi vetülete, az, hogy a folyamat természetesen saját szavaitól távolítja vagy fosztja meg a róla tanúságot tévő elbeszélőt – és így nézve következetesnek mondható az ellenjegyzés megtagadása, akár abban az értelemben is, hogy ez nem csupán ellenszegülés, hanem a művelet lehetetlenségének nyugtázása is, sőt: talán éppen ez utóbbi értelemben mégis ellenjegyzés, annak – hiteles – tanúsítása, hogy valójában a jegyzőkönyv aláírása (is) hamis tanúságtétel lett volna. Ebben a vonatkozásban fontos, hogy az utazó azzal az „észrevétellel” szeretné kiegészíteni a jegyzőkönyvet (sikertelenül, és közvetlenül éppen ez vezet az ellenjegyzés megtagadásához), hogy a vámos „a felszólítása előtt semmi esélyt nem adott nekem a megfontolásra, a gondolkodásra, hogy a józan értelmem kerekedjen felül az első érzéseimen” (32). Ez az ellenvetés nem csupán az eljárásnak, a „mechanikus ostobaságnak” a gyanúba fogott szubjektumra is kiterjedő automatizmusát teszi szóvá, vagyis azt, hogy mintegy önkéntelen, motiválatlan cselekvésre készítette az utazót, hanem egyúttal a jegyzőkönyv műfajának egyik paradox teljesítményét is szemlélteti. Az, amit a jegyzőkönyv rögzít, minden objektív hitelessége ellenére sem lehet az a cselekvés vagy beszédcselekvés, amely valóban cselekvésként hozzárendelhető ahhoz, aki végrehajtja vagy aki által hitelesíthető. Szigorúan véve a jegyzőkönyv, beszédaktus-elméleti kategóriákat (ráadásul bizonyos értelemben csak absztrakció útján körülhatárolható kategóriákat³⁵) alkalmazva, csupáncsak lokúciókat vagy még inkább ún. fonetikus aktusokat rögzít: azt, hogy egy megnyilatkozás végbement-e, és ha igen, miként. És éppen amiatt, hogy bár a használatát tekintve egyfelől intézményes eszközökkel pontosan szabályozott műfajról van szó, másfelől azonban olyanról, amely – mivel funkciója mindenekelőtt a hiteles lejegyzésben áll – a megnyilatkozások szélsőséges izolációját, az azokat övező kontextusok törlését igényli, képtelen arra, hogy előállítsa azt az egyértelműséget, amelyet szavatolni hi-

³⁵ A beszédaktus-elmélet alapító művében John L. Austin maga is hoz példákat arra, hogy bizonyos megnyilatkozások esetében egy fonetikus aktust végrehajtva a beszélő nem azt mondja, amit mondott: aki pl. azt véli mondani, hogy „iced ink”, adott esetben azt mondta, „I stink” (a magyar fordítás megoldása szerint: „azt akar” helyett „az takar”-t; John L. Austin: *Tetten ért szavak*, Pléh Csaba ford., Akadémiai, Budapest, 1990, 124; *How to Do Things with Words*, Clarendon Press, Oxford, 1962, 123). Vagy: fatikus aktus-e az, amikor „egy majom a »Megy«-től megkülönböztethetetlen zajt hallat” (uo., 103.)? Hiszen a majom talán maga sem tudta, hogy „Megy”-et mondott.

vatott. Egyszerűbben szólva: a jegyzőkönyv eltorlaszolja az utat annak feltárulkozása elől, amit rögzít.

Kertész szövege többféle módon reflektálja ezt az ambivalens feltételrendszert. Pl. stílárís-poétikai eszközökkel, többek közt a szóismétlésekkel, amelyek rendre azzal szembesítenek, hogy egy-egy kifejezés többféle szinten, különböző kontextusokban aktiválódik. Rögtön a szöveg nyitánya utal erre („amely jegyzőkönyv fel- és [nyilván] nyilvántartásba vétetett”), de itt említhető a háromszor megismételt „fizetek”-ben megalapozott (és a „ráfizetés” élet-törvényében is megnyilvánuló) többértelműség is, amelyet ráadásul Kertész egy sűrű alliterációs szövedéssel készít elő: az utazást megelőző rémálomból „feleségem felrázott”, az ébredés a „foggyökérben fészkelő fájdalomra” ébreszt rá (és egyben – ismét egy szóismétlés asszociatív közreműködésén keresztül – „az önmagammal való gyökeresen rossz viszonyomra” is – 11–12). Arra is lehetne hivatkozni továbbá, hogy milyen heterogén kontextusokban kerülnek elő az „igaz”, „igazság” kifejezések egy olyan *Jegyzőkönyv*-ben, amely rendkívül sűrűn alkalmazza ezeket a szavakat, de amely rögtön önnön bevezetésében leszögezi a fogalommal szembeni kételyét, és amely – bizonyos értelemben megfordítva a jegyzőkönyvelési szituációt – a kifejezést frázisszerűen alkalmazza ott, ahol a vámos megállapításait nyugtázza (hitelesíti) – „Igaz. Ami igaz, az igaz.” (21), illetve „Felszólítani, igaz, felszólított.” (30) – anélkül, hogy ezzel bármit is igaz(ságos)ként könyvelne el az eljárásban.

Az ilyen többértelműségeket bizonyos értelemben a jegyzőkönyv állítja elő, hiszen csak rögzítettségüknek, vagyis itt az irodalmi szöveg önarchiválásának köszönhetően regisztrálhatók.³⁶ Kertész számára ugyanakkor talán még nagyobb jelentőséggel bír a jegyzőkönyv, illetve – tágabban – a hatósági eljárás abban megnyilvánuló erőszakossága, hogy a rögzítés kényszere és a műfaj sajátosságai megátolják az olyan tanúságtétel megfogalmazását (és lejegyzését), amelyet sajátjaként ellenjegyezhetne. Ahogyan Camus-nél is, úgy a *Jegyzőkönyv*-ben is kölcsönös feltételrendszer rajzolódik ki a vádlottnak az eljárásból való kizárulása és a jegyzőkönyvvezető tanúságtételre való képtelensége között. Meursault, aki, miután elismeri, hogy „még a vádlottak padján is érdekel bennünket, ha rólunk szólnak”, arra a belátásra jut, hogy mindennek ellenére „mintha az egész pört tőlem függetlenül tárgyalták volna”³⁷ – első-sorban azért, mert a folyamat vagy hallgatásra ítéli, vagy olyan vallomásra, amely már megfogalmazódása pillanatában saját maga számára is hiteltelenné válik, nem utolsósorban a jegyzőkönyv prezenfikáló, *sürgető* nyomásának betudhatóan, hiszen – mint arról korábban szó esett – többek közt a (beszéd)esemény egyidejű rögzítésének igénye határozza meg magát a műfajt. Ezt nyomatékosítja az a már idézett kísérlete, amelyben megpróbálja megindokolni vallomását, mely szerint nem állt szándékban megölni áldozatát: „*sebtében* azt feleltem, *zavartan és kapkodva* kissé, s érezve, milyen nevetséges vagyok, hogy az egész a nap miatt

³⁶ Az önarchiváció fontos feltétele mindenfajta irodalmiságnak. Mint arra a nukleáris katasztrófák fenyegetésén gondolkodó Jacques Derrida hívta fel a figyelmet, az irodalom az archiválás lehetőségén alapul, hiszen mivel nincs „abszolút önmagán kívüli, önmaga lehetőségén kívüli referense”, illetve „fiktív vagy meseszerű referensként állítja elő referensét, amely önmagában is az archiválás lehetőségétől függ”, teljeskörű materiális megsemmisülése esetén nincs módja önmaga újraalkotására (J. Derrida: *No apocalypse, not now*, Angyalosi Gergely ford., In Uó – I. Kant, *Minden dolgok vége*, Századvég, Budapest, 1993, 132–133). A materialitásában elpusztított irodalom fenyegetettsége (és fenyegetése) Kertészt is foglalkoztatta, mint arról a *Felszámolás* tanúskodhat.

³⁷ Camus: *Közöny*, 76. („Même sur un banc d'accusé, il est toujours intéressant d'entendre parler de soi. [...] En quelque sorte, on avait l'air de traiter cette affaire en dehors de moi.” – *L'étranger*, 88.)

volt. A teremben itt-ott nevettek.”³⁸ (kiem. KSzZ) Kertésznél sem ritkák az ilyen, magát a beszélőt sem meggyőző (és – talán pontosan ezért – egyben az éppen beszélő önmagára irányított külső perspektívára kényszerítő) megnyilatkozások: „Meglepődött, ügyefogyott tiltakozást hallatok” (25), reagál a vonatról való leszállításáról értesülve, „makogok valamit a bécsi kötelezettségeimről” (26), így valósul meg a tiltakozás az eljárás ellen, az alá nem írt jegyzőkönyv elkészültéhez fűzött kommentárját pedig rögtön annak elhangzása után hiteltelennek ítéli: „Ezt azonban megbánom, olyan mondatot ejtettem ki, amely ontológiailag éppolyan értelmetlen, mint szemantikailag, vagy akár a legszűkebb praktikumot tekintve.” (32) Vagyis: saját, abban az értelemben is saját, hogy saját maga által jegyzőkönyvbe vett mondatait sem képes sajátként ellenjegyezni. Kertész nyelvszemléletének kontextusában ez persze elsősorban azzal magyarázható, hogy a jogi-hatósági úton szabályozott nyelv eleve megfoszt a személyes nyelvhasználat lehetőségétől, amely az autentikus tanúságtétel feltétele volna³⁹ – egyébként ebben az összefüggésben is érdemes szem előtt tartani a Kertész Mária-hoz fűző irodalomtörténeti relációt, amelyet még aligha merített ki a szakirodalom, itt pl. a *San Gennaro vére* második részére lehetne hivatkozni, amely az igazságszolgáltatás intézményszerű formái keretei között tett tanúságtételek szükségszerű hiteldeficitjének változatos formáit felsorakoztatva szembesít, mintegy negatív úton, a személyes tanúságtétel törékeny feltételrendszerével.

De persze: képes volt-e egyáltalán valaha valaki saját szavaira, saját mondandójára ráismerni a bármilyen okból is jegyzőkönyvbe vett mondataiban, legyen szó akár valamely jogi eljárás kereteiről, vagy éppen egy kontextusát vagy aktualitását vesztett levelezés újraolvasásáról, esetleg arról a pedagógiai rémálomról, amikor a professzor szóbeli előadásáról készített írásos jegyzetekkel szembesül? Az *Igazság és módszer* harmadik részében, a nyelv ún. „spekulatív struktúráját” magyarázva Hans-Georg Gadamer a nyelv mondás-karakterét a „kijelentéssel” (Aussage, ami egyben hatóság előtti vallomást is jelent!) szembeállítva igyekezett megvilágítani: „Aki mondani akar valamit, az keresi és megtalálja a szavakat, melyeknek segítségével megérteti magát a másikkal. Ez nem azt jelenti, hogy »kijelentéseket« tesz. Hogy mit jelent kijelentéseket tenni, s hogy ezáltal mennyire nem azt mondjuk, amit mondani akarunk, azt mindenki tudja, aki – akár csak tanúként – részt vett már kihallgatáson. A kijelentésben módszeres egzaktsággal elfedik a voltaképpeni mondanivalónak az értelemhorizontját. Ami így visszamarad, az a kijelentettek »tisztá« értelme. Ez az, ami bekerül a jegyzőkönyvbe. De mivel ilyenképp a kijelentettek van redukálva, mindig már eleve eltorzított értelem.”⁴⁰ (kiem. KSzZ) A Gadamer által felvetett különbségtétel felől közelítve világos, hogy nem vagy nem csupán a személyesség a hiteles vallomás feltétele. Sőt, bár ez további elemzésre szorulna, nem is csupán arról a torzulásról van itt szó, amelyet az a mediális váltás okoz, amikor nem írásosan készült szövegeket írásban rögzítenek. Pl. az, hogy az írásos (de bizonyos értelemben akár a hangtechnikai) rögzítés sem tartalmazza, nem adja vissza a sza-

³⁸ Uő: *Közöny*, 79–80. („J’ai dit rapidement, en mêlant un peu les mots [vagyis kissé keverve a szavakat; ami eleve kétséget ébreszt a rögzített vallomás hitelességét, pl. éppen rögzítettségét illetően. KSzZ] et en me rendant compte de mon ridicule, que c’était à cause du soleil. Il y a eu des rires dans la salle.” – *L’étranger*, 90.)

³⁹ Vö. ehhez pl. Kertész Imre: *A száműzött nyelv*, In Uő, *A száműzött nyelv*, Magvető, Budapest, 2001.

⁴⁰ Hans-Georg Gadamer, *Igazság és módszer*, Bonyhai Gábor ford., Gondolat, Budapest, 1984, 325. (*Wahrheit und Methode* [GW 1], Mohr Siebeck, Tübingen 1990, 473.)

vak keresésének és megtalálásának, a megfogalmazódásnak az eseményét vagy, mint egy hatósági intézkedés során, eleve megvonja az időt ettől az eseménytől. Valójában a történelmi vagy személyes tanúságtétel olyan, népszerű autenticitástermelő intézményei vagy technikái sem érintetlenek ettől a mediális torzulástól, mint pl. az „oral history”. Ez utóbbi, mármint a mediális aspektus azért nem vezet viszont igazán messzire Kertész *Jegyzőkönyve* esetében, mert a címadással és számos apróbb gesztussal Kertész magát az elbeszélést is jegyzőkönyvnek minősíti. Talán sokkal inkább egyszerűen a jegyzőkönyvnek arról az ignoranciájáról van szó, amely általában véve a lejegyzés értelemmel (mondandóval, szándékolt mondással, vélt mondással) szembeni közömbösségében nyilvánul meg, abban, hogy a jegyzőkönyv sohasem enged mindent kimondani, talán szerkezetéből fakadóan nemcsak kijelentéseket termel, hanem – kimondatlanságot is. Igaz, éppen innen nézve különösen zavarbaejtő, hogy Gadamer, mint arról az életműkiadásának művészeti tárgyú írásokat egybegyűjtő 8. kötetének címe (*Ästhetik und Poetik I. Kunst als Aussage*) is tanúskodik, pontosan az „Aussage”-t, ezt a kétértelmű kifejezést teszi meg a nyelvi művészetek lényegének, egyebek mellett az irodalom azon képességére hivatkozva, hogy az képes a mondást a valódi végéhez vinni úgy, hogy abban már nem marad semmi kimondatlan abban az értelemben, hogy a mondott tökéletesen feltárlulkozik a mondásban: az irodalmi „Aussage” „elsődleges értelmében ki-jelentés, ki-mondás, azaz a mondást igazi végéhez viszi, s ezáltal a leginkább az a szó, amely mond”.⁴¹ Mindeközben persze érdemes szem előtt tartani, hogy bizonyos értelemben az irodalmi szöveg is jegyzőkönyv(ez), hiszen az irodalom modern fogalmához – természetesen figyelembe véve az ezernyi kínáló ellenpéldát és -érvet is – erőteljesen hozzátartozik a rögzített szövegforma véglegességének vagy végérvényűségének az igénye, legalábbis ennek ideája, még akkor is, amikor egy szöveg ennek nem akar megfelelni (az elbeszélés „satöbbi”-jei, „ésatöbbi”-jei részben akár ilyesfajta tiltakozó gesztusoknak is tekinthetők). Kertész *Jegyzőkönyve*, implicit módon, mintha ez ellen a szorongatottság ellen is szót emelne. Arra emlékeztet, hogy az irodalom, amely önmagát jegyzi fel és rögzíti, ha más módon is, de talán éppúgy kitermeli az autentifikáció csapdát, mint az intézményesen előállított egodokumentumok. A mondatok, legyenek mégoly hitelesen rögzítve, nem tekinthetők autentikus tanúságtételnek önmagukról, eme strukturális hiányosságukat az irodalom kompenzálni nem, legfeljebb jegyzőkönyvbe venni képes.

⁴¹ Uő: *A szó igazságáról*, In Uő, *A szép aktualitása*, Poprády Judit ford., T-Twins, Budapest, 1994, 119. („in einem eminenten Sinne Aus-sage sein mag, d. h. das Sagen bis zu seinem wahren Ende führt, und so ist es das am meisten sagende Wort” – „Von der Wahrheit des Wortes”, in Uő, *GW* 8, Tübingen 1993, 42).